

ОПИТИ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНО ЕДИНСТВО ПРЕЗ 1878 ГОДИНА

Петко Ст. Петков

ATTEMPTS AT SAVING OF THE BULGARIAN CHURCH AND NATIONAL UNITY IN 1878

Petko St. Petkov

***Abstract:** The legitimately guaranteed national unity in the 1870s, after the Russian-Turkish war of 1877–1878, the Bulgarian Exarchate was in crisis. According to international treaties of San Stefano and Berlin of 1878 the Exarchate's diocese was separated into several parts. Since the Exarchate was the result of a national movement, it was religious in form and had a political manner. So it became a national matter to save its unity as a part of the national one.*

***Key words:** Bulgarian Exarchate, Church, Russian-Turkish war, national movement, clergy.*

1. Легитимно гарантирала националното единство през 70-те години на XIX в., след Руско-турската война 1877–1878 г. Българската екзархия изпада в кризисно състояние. Според международните договори, подписани в Сан Стефано и Берлин през 1878 г., екзархийският диоцез е разпокъсан на няколко части. По силата на предварителния Санстефански мир Северна Добруджа и Нишко (признати за неразделни части от Екзархията) са предадени на Румъния и Сърбия, а според окончателния Берлински договор протодържавата Българска екзархия [Петков, П. С. 2012, с. 10–20] и населението, включено в църковния ѝ окръг, е разделена на пет части с различен статут: Княжество България (политическа автономия), Източна Румелия (административна автономия в османската държава), Северна Добруджа с още територии в Средна Добруджа (към Румъния), Нишко, Пиротско и Вранско (към Сърбия), Македония, Беломорска и Одринска Тракия (остават в Османската империя). Ограбени и разрушени са стотици храмове [ЦДА, ф. 166 к, оп. 1, а.е. 58, л. 22; АЦИАИ, Протокол на екзархийските писма, част V, 1878 – 1880 г., л. 59–85], цели области и части от екзархийски епархии преминават под чуждо административно и духовно управление [Маркова, З. 1989, с. 243–249], сред висшето духовенство настъпва объркване – в сила ли е Екзархийският устав от 1871 г. и как ще се самоуправлява занапред Българската православна църква [МВРИ, кореспонденция..., с. 56–58].

Екзархията е резултат от общонационално движение – религиозно по форма и политическо по характер. Учредителното ѝ събрание (Църковно-народният събор от 1871 г.) и приетата от него екзархийска конституция (Устав за управлението на Екзархията 1871 г.) са събития и актове, характеризиращи

не толкова специфична религиозна различност и солидарност, колкото национална съобщност и политическа съпричастност към общобългарско държавно бъдеще. Екзархията подготвя исторически новата българска държавност, тя е своеобразна *българска протодържава*, при това с модерно устройство и управление, независимо от религиозната си форма. В този смисъл разпокъсването ѝ след Руско-турската освободителна война прекъсва битността ѝ на общобългарска протодържава, обединяваща почти всички български земи и население, обрича големи части от националното землище и българите в тях на трайно откъсване от националната държава – Българското княжество.

Откъсването на Северна Добруджа, Нишко, Пиротско, Македония и Южна Тракия от българското землище е политическо, а не църковно решение и следователно отговорни за тази промяна са политически сили и фактори, а висшето и низшето духовенство (както българско, така и румънско и сръбско) е принудено да се съобрази (що се отнася до екзархийския клир) или е улеснено да се възползва (за румънската и сръбската страна) от тази политическа промяна.

Сред българския обществен елит в месеците след подписването на мирните договори през 1878 г. откъсването на Северна Добруджа, Нишко и Пиротско не се приема толкова болезнено, колкото загубата на Македония и Южна Тракия. Писмени протести и аргументирани искания за присъединяване към свободна България изпращат и сънародниците ни от Добруджа, и българите от Нишко [НБКМ–БИА, ф. 111, оп. 1, а.е. 100, л. 3–19; а.е. 369, л. 90–146; Попов, Ж., Пенчиков, К., Тодоров, П. 1992, с. 19–33]. Но отношението на руското окупационно управление (в това число и на близките до властта българи) към тях е, меко казано, снизходително-пасивно. В най-добрия случай се стига до даване на празни обещания, за да се парират справедливите, макар и плахи протести на добруджанските и нишките българи. Така напр. при посещението си в Тулча през май 1878 г. императорският руски комисар княз Ал. Дондуков-Корсаков в отговор на настойчивото питане на Тулчанския екзархийски епископ Климент Браницки заявява, че Добруджа е и ще остане каноническа епархия на българския митрополит [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а. е. 228, л. 156–157], но единственият положителен резултат от това негово обещание е промененото (дотогава грубо пренебрежително [НБКМ–БИА, ф. 400, а. е. 1, л. 2–3; ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 1, л. 4; Маркова, З. 1985, с. 305–306]) отношение на местните руски власти към българското духовенство в областта.

Досегашните анализи по въпроса за причините за загубата на Северна Добруджа, Нишко и Пиротско от диоцеза на Екзархията не държат сметка за църковно-каноническата страна на проблема. А именно от църковно гледище съществуват редица обективни пречки БПЦ да не може да противодейства срещу подчиняването на тези части от екзархийски епархии на Румънската и Сръбската православна църква. Провъзгласяването на Българската екзархия за схизматична от събора на Цариградската патриаршия през 1872 г., макар и непризнато от българска страна, а и от някои други православни църкви, все пак поставя БПЦ в “ненормално междуцърковно положение” и има важни

(предимно отрицателни) последици – духовни и национално-политически [НА БАН, ф. 144 к, оп. 1, а. е. 46, л. 1–32; Петков, П. С. 2002, с. 271–281; Снегаров, И. 1929, с. 4].

Малко известен, но важен факт е, че схизмата става формално основание на различни заинтересовани страни да не признават правото на Екзархията да се ползва от някои улеснения, гарантирани от Берлинския договор. Така напр. всички изложения от 1878 г. (включително тези на българите от Пиротско и Нишко, както и на добруджанските българи), в които се настоява за запазване националното единство на политически разпокъсаната българска общност чрез църковно подчинение на отделните области на Екзархията, се основават на надеждата, че чл. 62 от Берлинския договор (resp. чл. 44, който се отнася специално за Румъния)¹ е напълно приложим и за отношенията на Екзархията с нейните разноподанни пасоми [Петков, П. С. 1993 а, с. 125; Попов, Ж. 1991, с. 367]. По различни съображения обаче и Цариградската патриаршия, и Високата порта, а и руското външно министерство приемат, че правата, предоставени с чл. 62 от Берлинския договор, не се отнасят за българското население, признаващо Екзархията, но оставащо извън границите на автономното княжество. Според официалното тълкуване на този член, направено от заместник-министъра на външните работи Н. Гирс в специална инструкция до княз А. Дондуков, той може да се приложи единствено към религиозните общини с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия (обявена за отцепническа от православиято) не е [Освобождение Болгарии, документи, III, с. 291–292].

Ясно става, че по обективни, независещи от българското духовенство причини, Екзархията не може да запази правата си върху население и области, които политически се подчиняват на държави, в които господстват други православни църкви. Впрочем румънските власти са улеснени в църковното усвояване на Северна Добруджа и от Цариградската патриаршия, чийто Св. Синод официално признава преминаването на Добруджа към румънската църква [Маркова, З. 1985, с. 314]. Още тогава на българското висше духовенство са ясни действителните причини за загубата на Северна Добруджа и Нишко. В писмо до митрополит Григорий от 23 ноември 1884 г. Йосиф I признава, че след Берлинския договор от 1878 г. Екзархията губи три епархии: „Тулчанската, Нишката и Пиротската минаха под Румънската и Сръбската черква на основание началото, че политическото отцепление води след себе си и админи-

---

¹ Според чл. 62 от Берлинския договор „никаква пречка не ще може да бъде направена било на йерархическата организация на различните верски общини, било на техните отношения с духовните им началници” [Генов, Г. П. 1940, с. 241–325]. Чл. 44 от същия договор постановява: „Свободата и външното упражнение на всички богослужения се осигуряват за всичките туземци на румънската държава, както и на чужденците, и не може да им се препятствува нито в йерархическото устройство на вероизповедните общини, нито в отношенията им към техните духовни глави” [История на Добруджа, Извори, т. 1, с. 25].

стративното, било то гражданско или черковно, когато вярата е една и съща” [ДА–Русе, ф. 43к, оп. 1, а.е. 114, л. 2–3].

Въпреки това, през годината след подписването на Берлинския договор българският православен клир (и висш, и низш) в откъснатите от Княжество България части от екзархийски епархии, преминаващи към Румъния и Сърбия, продължава да изпълнява духовните си задължения и да търси начини за възстановяване духовната власт на Екзархията в тези земи. Повече от година митрополит Григорий води преписка за Северна Добруджа с различни лица, но не успява да сполучи да добие някакъв положителен резултат [Билчев, Т., Костадинова, Д. 2006, с. 25]. На 12 януари 1879 г. той пише на митрополит Панарет в Букурещ, че „без разрешение от Висшето наше духовно началство (екзарха) не считаме себе си в право да позволим на духовенството, което се намира под ведомството на нашият екзархат да влезе под друго ведомство”. И макар да е отправил официално запитване до Йосиф I за това още след влизането на румънските войски и граждански власти в Добруджа, все още няма инструкции относно духовното управление на онази част от епархията, която е оставена под румънско политическо управление; затова е дал указания на свещениците (до получаване на очакваните инструкции) да спазват досегашния ред, т.е. да се обръщат към българския митрополит [ДА–Русе, ф. 43 к, оп. 1, а.е. 84, л. 235]. Подобни усилия полага и Варненско-Преславският митрополит Симеон, който също губи част от епархията си в полза на румънската църква, но към края на 1879 г. той е принуден да признае безсмислието от продължаването на тази борба [Варненски и Преславски митрополит Симеон, 2011, с. 482–483]

До подписването на Санстефанския и Берлинския договор през 1878 г. легитимността на екзархийската църковна юрисдикция в Северна Добруджа, Нишко и Пиротско се основава на султанския ферман от 27.02.1870 г. Но още през лятото на 1878 г. действието на фермана дори в Османската империя е поставено под съмнение. За българското население в Северна Добруджа и Нишко, преминаващо под властта на Румъния и Сърбия, ферманът от 1870 г. загубва предишното си значение, а с това те са лишени от единственото си законно основание да искат запазване църковната юрисдикция на Българската екзархия в новите условия [Петков, П. С. 1993 б, с. 15].

Българската православна църква в Северна Добруджа в своята цялост – миряни, низше и висше духовенство – приема с тревога решенията на Санстефанския и Берлинския договор за предаване областта на румънската държава. Протестите са съдържани от все още големия авторитет на “освободителката” Русия, но е проявена инициатива за запазване на тази част от Доростоло-Червенската епархия към диоцеза на Екзархията. След кратко пътуване до Сан Стефано, свързано с подготвянето на благодарствен адрес до руския император, екзархийският епископ Климент Браницки се завръща в Добруджа през април 1878 г. [Литературен архив, Т. V, с. 183–184] При обиколката си из епархията – Бабадаг, Мачин, Исакача, където е посрещнат с подobaваща

почит – той се опитва да облекчи положението на местното население и търси начини за запазване духовната власт на Екзархията в тази област. Първоначално руските окупационни власти се отнасят с равнодушие и пренебрежение към църковните проблеми на българското мнозинство в областта [НБКМ–БИА, ф. 400, оп. 1, а.е. 1, л. 2–3. ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 1, л. 4; Маркова, З. 1985, с. 305–306]. Формални уверения за съхраняване духовната власт на Екзархията Климент получава едва при посещението на руския императорски комисар княз А. Дондуков-Корсаков в Тулча през май 1878 г. [НБКМ–БИА, ф. 146, оп. 1, а.е. 2, л. 5; Маркова, З. 1985, с. 307] Пред него епископът изразява надеждата на своите съотечественици, че Добруджа не ще бъде откъсната от Княжество България. Дондуков отговаря уклончиво, че не знае каква ще бъде съдбата на областта, но декларира, че “в църковно отношение Добруджа е каноническа епархия на българският митрополит и че той с удоволствие ще погледне на всичките мерки и старания, които гражданските власти ще положат, за да склонят и русите, и румъните да признаят българския митрополит”, т.е. Добруджа да остане каноническа епархия на Екзархията. В потвърждение на това обещание губернаторът се разпорежда местните руски власти да уважават българското духовенство, като им обявява, “че само на тези свещеници ще се дава плата, които признават българския владика” [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 156–161; Попов, Ж. 1991, с. 358].

В резултат от застъпничеството на епископ Климент и засвидетелстваното внимание от страна на княз Дондуков са назначени нови екзархийски свещеници – българи и руси, а на 6.08.1878 г. руските църкви в Добруджа признават върховенството на БПЦ [Попов, Ж. 1991, с. 358]. В писмо до митрополит Григорий епископ Климент отбелязва, че след посещението на княз Дондуков в Тулча “губернаторът е много внимателен към мен”, той “дава видимо преимущество на българския елемент и българското духовенство”, като “заповядал на всичките християнски общини за всяка една църковна и духовна работа, за която ще се отнасят до правителството, да се отнасят чрез българския тук архиерей или неговия наместник” [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а. е. 228, л. 158].

Независимо от положените усилия да се съхрани българското църковно и учебно дело, след заемането на Северна Добруджа от румънските власти от там започват да пристигат сведения за потъпкването на църковната и училищната самостоятелност на българите от румънската администрация [НА БАН, ф. 59к, а. е. 464, л. 1–4; ДА–Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 84, л. 173, 204 – 205, 235, 239; История на Добруджа, извори, т. 1, с. 25–32].

Чрез екзарха тези сведения достигат до канцеларията на императорския комисар. Но въпреки очакванията на добруджанските българи за застъпничество срещу румънския натиск, руското окупационно управление не прави нищо, за да попречи на отделянето на Северна Добруджа от Екзархията. Напротив. По времето, когато зачестяват случаите на насилствено отчуждаване на българското население в Добруджа от екзархийското духовенство, със съгласието на императорския комисар А. Дондуков и на проф. М. Дринов (управляващ

Отдела за просветата и духовните дела) Йосиф I нарежда на епископ Климент да напусне Северна Добруджа. През септември 1878 г. той е назначен за управител на богословското училище в Петропавловския манастир край Лясковец, а след около месец – и за временно управляващ голямата Търновска епархия [НА–БАН, ф. 54 к, оп. 1, а. е. 284, л. 128–129; АЦИАИ, Протокол на екзархийските писма, част V, 1878 – 1880 г., л. 64; ЦДА, ф. 405, оп. 1, а. е. 2, л. 2]. В запазената преписка между отделни духовници, както и между гражданските и църковните власти от това време, липсва каквото и да е напомняне, че с това преназначение на Браницкия епископ Северна Добруджа всъщност остава без български архиерей, който постоянно да пребивава в областта. Възможно е този ход да изразява мълчаливото съгласие на всички заинтересовани страни с необратимостта на вече взетите политически решения и подписаните международни договори, според които Северна Добруджа не може да остане в диоцеза на Екзархията. Съгласието си за преместването на епископ Климент от Добруджа екзархът и каноничният митрополит на областта Григорий дават и като имат пред очи съдбата на управляващия Пиротската екзархийска епархия митрополит Евстатий, брутално изгонен от сърбите – нерадостна съдба, която вероятно би сполетяла и епископ Климент, ако той беше останал на поста си [АЦИАИ, Писма, изпращани от Екзархията в 1879 г. от Пловдив, л. 28–29].

След края на войната от 1877–1878 г. председателят на екзархийския Св. Синод Йосиф I започва да решава редица въпроси еднолично и се ласкае от внушаваната му от някои влиятелни миряни неточна представа, че е “глава на църквата” [Петков, П. С. 2011, с. 553–559]. Следвайки това поведение, още на 1 юни 1878 г. той се установява в Пловдив, независимо от категоричното решение на Св. Синод на последното си заседание в Цариград в края на април 1878 г. („последното в Цариград синодално заседание, в което бяха взели участие архиереи от България”), че е крайно наложително екзархът да остане в османската столица (протоколът от това заседание е подписан и от него) [Петков, П. С. 2002, с. 267]. Съзнавайки, че нарушава синодалното решение, екзархът оправдава действията си с окупационните руски власти. На 22 юни 1878 г., т.е. три седмици след установяването си в Пловдив заедно с екзархийските чиновници и архива, Йосиф I пише на митрополит Григорий, че се е преместил там „по заповед на Негово Сиятелство княза Дондукова – комисарина на Негово Величество императора Александра в България” и нарежда на епархийския митрополит занапред да изпраща кореспонденцията си до главния град на Източна Румелия [ДА–Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 28, л. 2].

Едва в края на 1878 г. той отправя официално запитване към М. Дринов какво да отговори на двамата добруджански митрополити Григорий и Симеон относно нарушените им църковни права от румънските власти, т.е. стреми се единствено да бъде посредник между гражданските и църковните власти. На самите архиереи екзархът нееднократно внушава, че е достатъчно да изпратят “формален протест” за нарушените им права в Добруджа. Всъщност главните цели, които Йосиф I преследва, нямат нищо общо с желанието за запазване

диоцепа на Екзархията в Северна Добруджа и Нишко, който той мълчаливо приема за загубен. Ето няколко потвърждения на това заключение, които ни предоставя неговият дневник. На 2.12.1878 г. Йосиф убеждава великия везир Хайредин паша, че три македонски епархии „от година и половина стоят без владици, когато според черковните правила аз съм длъжен да ги замества тутаки. Християните искат да им изпратя владици” [Български екзарх Йосиф I, Дневник..., с. 74–75]. Председателят на недействащия български Св. Синод получава и от добруджанските българи искания за екзархийски владика само за Добруджа (тъй като каноничният митрополит на Доростоло-Червенската епархия Григорий е болен и не може да посещава редовно тази част от църковния си окръг). Но вместо да удовлетвори справедливите им желаня, той освобождава епископ Климент, комуто е поверена духовната грижа за Добруджа от длъжността му, и го изпраща в Търново. За църковното положение на Северна Добруджа и Нишко през цялата 1878 и по-голямата част от 1879 г. в дневника на Йосиф I изобщо не се споменава, а през това време той провежда и отбелязва с бележки своите разговори по различни църковни и други въпроси както с османските власти, така и с дипломатическите представители на великите сили. В момент на откровение екзархът записва следния много показателен по интересувания ни въпрос пасаж: “Така прочее, Княжеството си е освободено от всяка страна; Южна България е такожде почти осигурена. Остава Македония, която се нуждае от Екзархията, за да си добие народна черква. *Моята мисия е да добия черковните права на Македония: тая трябва да бъде целта ми* (к.м. – П. П.)” [Български екзарх Йосиф I, Дневник..., с. 76 (9.12.1878 г.)]. Липсата на категорично становище по севернодобруджанския и нишко-пиротския църковен статут не може да се тълкува като “капитулация” от страна на Йосиф I, доколкото той ясно си дава сметка, че този въпрос е предрешен от неподвластни на църквата политически решения и между-държавни договори. От друга страна, съсредоточаването на Йосиф I главно към запазването на македонските епархии за Екзархията след 1878 г. е мотивирано с възможността само за тях да се иска възстановяване действието на султанския ферман от 1870 г.

Анализът на причините за отделянето на Северна Добруджа, Нишко и Пиротско от Екзархията, както и на поведението на българското православно духовенство през разглеждания период ми дава основание да заключа, че не неговата активност или пасивност е първостепенният фактор за откъсването на тези български области и предаването им под румънско и сръбско църковно управление. В православните страни открай време политическите условия и държавните решения са определящи за статута и възможностите за действие на православните църкви. В настоящия случай е налице още едно потвърждение на това историческо правило в отношенията между държава и църква в православно свят. И представителите на руското окупационно управление, и румънските, и сръбските административни и църковни власти улесняват с действията и бездействието си отделянето на Северна Добруджа и Нишко от Екзархията

и трайното им присъединяване към румънската и сръбската църква с всички неизбежни и неблагоприятни за българщината последствия от това. Неправилно е да се обвинява висшето българско православно духовенство (а още по-малко низшето в двете области), че не е положило усилия или че едва ли не носи “вина” за откъсването на тези екзархийски епархии от диоцеза на БПЦ. То не може да не се съобрази с политическата воля на орисниците на българския въпрос (Русия и другите т.нар. велики сили), нито да наруши канона, според който в една православна държава не може да действа друга православна църква.

Оттегляйки се от Северна Добруджа, Нишко и Пиротско архиепите на Екзархията са предполагали, че Румънската и Сръбската православна църква ще следват своето високохуманно обществено предназначение и в отношението си към православните българи в новоприсъединените области, но са останали излъгани в надеждите си. След завземането им от новите им административни и църковни управници, те полагат постоянни и системни усилия за румънизирание и сърбизирание на българското църковно и учебно дело. Така напр. от около 60 български църкви преди 1878 г. през 1894 г. в Добруджа остават 28, а през 1911–1912 г. – само 8. От 55 български училища преди Руско-турската война 1877–1878 г. непосредствено след нея продължават да съществуват около 30, които по Закона за устройството на Добруджа от 1880 г. получават статут на частни училища [Тодоров, П. 1999, с. 158–160; Срв. Тонев, В. 1973, 269–357; Попов, Ж. 1991, с. 357].

2. След подписването на Берлинския договор екзарх Йосиф I, намиращ се от 1 юни 1878 г. в Пловдив, концентрира усилията си в търсене на начини и средства за „осигуряване духовната власт на Екзархията над Македония и над Одринския вилает” [Български екзарх Йосиф I, Дневник..., с. 68]. С тази цел той решава да се обърне с поверителна записка до руския императорски комисар в България княз А. Дондуков-Корсаков, за да го запознае с историята на българския църковен въпрос и с възможностите за правилното му и справедливо разрешаване². Поверителното изложение на Йосиф I до княз Дондуков е важно историческо свидетелство за идейната и политическа ориентация на втория български екзарх, както и за големите трудности, които съпътстват борбата за запазване църковно-националното единство на българския народ в изключително неблагоприятните условия, създадени след Берлинския конгрес от 1878 г. Изложението е написано в края на юли и началото на август – по времето, когато в Пловдив се намират екзарх Йосиф, проф. М. Дринов, д-р Ст. Чомаков, Панарет Пловдивски, Натанаил Охридски. Тук те обмислят възможностите за облекчаване съдбата на българите в неосвободените области на Македония и Южна Тракия, обсъждат проекта за чл. 38 от конституцията на българското княжество [Стателова, Е., Маркова, З. 1979, с. 19–20]. Поверителното обръщение на екзарха до княз Дондуков е написано по същото време,

---

² Този исторически документ е публикуван за първи път в: Петков, П. С. 1993а, с. 121–131, а след това и в Петков, П. С. 2005, с. 24–40.

вероятно отново след обсъждане с посочения кръг дейци на църковно-националното движение³.

Записката на Йосиф I е издържана в стила на дипломатическата преписка през XIX в. Тя е пропита с искрен патриотизъм и личи голямата загриженост на екзарха за сериозните проблеми, възникнали пред БПЦ в резултат от променените политически условия след войната. Фактът, че документът е поверителен, свидетелства за две неща: 1. Поставените проблеми са твърде деликатни и при това изключително важни за оцеляването на българщината в неосвободените земи на Македония и Южна Тракия, а тяхното разрешаване не търпи отлагане; 2. Йосиф I излага откровено своя възглед по нестихващия национално-политически спор между Цариградската патриаршия и Българската екзархия.

В хода на изложението екзархът се спира на няколко основни момента: историческото развитие на българо-гръцката църковна разпра, значението на обявената през 1872 г. схизма, възможностите за справедливо разрешаване на спора в условията, създадени след Берлинския конгрес.

Историческият разказ за българските църковно-национални борби Йосиф I започва от последните десетилетия на XVIII в. и проследява развитието на настъпателната панелинистична политика на Цариградската патриаршия, а същевременно и отпора срещу асимилаторските ѝ домогвания, чак до 1878 г. Екзархът акцентира върху онези моменти, които подчертават национално-политическия характер на борбата. Макар да не е историк по образование, той прецизно определя етапите, през които преминава най-масовото общонародно движение през Възраждането, като прилага един общ критерий – отношението на държавната власт (султана) към българо-гръцките църковни спорове през втората половина на XVIII и през XIX в. Този подход е съобразен с особеностите на взаимоотношенията между държава и църква в православния Изток, както и с обстоятелството, че движението за независима българска църква се поражда и развива вследствие на държавнополитически решения и промени, а не на религиозно-догматични противоречия.

Според екзарха възникването на църковния въпрос е свързано с ликвидирането на последната автокефална църква, включваща в диоцеза си епархии с преобладаващо българско население [Маркова, З. 1976, с. 23]. Султанският хат, с който през 1767 г. Цариградската патриаршия поема управлението на унищожената Охридска архиепископия, “парализирува съвършено отслабналите под влиянието на турския деспотизм нравствени сили на българския народ”. Използвайки привилегированото си положение в Османската империя, както и

---

³ Допълнителни основания за определяне времето на съставяне на документа откриваме в дневника на Отделението по църковните дела. На 3 август 1878 г. с входящ № 1131 там е регистрирана “Записка Болгарского Экзарха от 2 августа для Императорского комиссара о греко-болгарской распри и перевод оной” [ИДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 5]. Вероятно руският превод на документа е отнесен в Русия с личния архив на княз Дондуков, а у М. Дринов е останал оригиналът на записката на български език.

неканонично усвоените права на автокефалните български църкви (Търновската и Охридската), Патриаршията се стреми “да претопи българските населения в елинизма”. Нейната политика се активизира след създаването на самостоятелна гръцка държава през 1830 г. и прокламирането на прословутата “мегали идея”. Според Йосиф I началото на организираната съпротива срещу Цариградската патриаршия е поставено “около 1840 г.”. След тази дата борбата против елинизма “се разпространява дотолкова, че в първите години на втората половина на столетието навсякъде из България и Северна Тракия църковно-славянският и българският език влязоха в правата си в църквите и училищата”. “Новата фаза” в развитието на българо-гръцкия спор започва през 1860 г. и продължава 12 години до издаването на фермана за учредяване на Екзархията през 1870 г. Допуснатото аритметично несъответствие не е случайна грешка или признак за историческа некомпетентност. Като изтъква важното значение на Великденската акция и последвалите я събития през пролетта на 1860 г., Йосиф I остава последователен в прилагането на избрания критерий за периодизация. Той косвено подчертава и значението на патриаршеския събор, свикан от султана през 1858 г. (т.е. 12 години преди създаването на Екзархията), на който в легитимна форма са поставени умерените български искания по църковния въпрос⁴. Според автора ферманът от 1870 г. узаконява едно вече съществуващо положение, защото епархиите, включени в диоцеза на Българската църква, отдавна “бяха прекъснали всяко сношение с Цариградската патриаршия” [НБКМ–БИА, ф. 111, оп. 1, а.е. 369, л. 46–53].

По-нататък Йосиф I се спира на причините за обявяването на Екзархията за схизматична през 1872 г. Според него фенерското висше духовенство се стреми да затрудни свободното развитие на българската народност. То с основание се опасява, че с придобиването на своя национална църква българите все по-трудно ще се поддават на панелинистичните домогвания на Вселенския престол. Затова чрез обявената схизма Патриаршията и подопечните ѝ “гръцки църкви” се опитват да сплашат православните християни, признаващи Екзархията, и да осуетят възможността за разширяване на диоцеза ѝ по начина, предвиден в чл. 10 на фермана. Но заплахите и публично обявените църковни наказания на екзархийските архиереи не довеждат до желания резултат. Напротив, през 1874 г. към Българската екзархия се присъединяват още две епархии – Скопската и Охридската, а в редица други преобладаващата част от населението неколкократно изявява желанието си да получи български архипастири [Маркова, З. 1989, с. 71–103].

В края на експозето си върху развитието на църковния въпрос Йосиф I заключава, че всъщност това не е религиозен или догматичен спор, а проблем с ярко изразен националнополитически характер. Борбата срещу панелинистич-

---

⁴ Бурмов, Т. С. 1902, с. 60–65; Ников, П. 1971, с. 143–146. По същия начин през 1883 г. екзархът периодизира развитието на църковното движение в друг официален документ, подписан от него [ЦА–1, 2, с. 164–165].

ната политика на Цариградската патриаршия и преди, и след 1870–1872 г. е справедлива и от историческа, и от канонична гледна точка. Разколът в източноправославния свят не е причинен от българските национални искания, а от агресивните асимилаторски стремежи на Вселенската църква, подчинила хуманното си духовно предназначение на великогръцката шовинистична политическа доктрина.

Тезата за “народността” характер на българо-гръцката разпра е аргументирана още в края на 60-те години на XIX в. от известния деец на църковното движение Гаврил Кръстевич в няколко полемични труда [Кръстевич, Г. 1869а; Кръстевич, Г. 1869 б; Кръстевич, Г. 1871]. Като припомня на императорския комисар основните изводи от тях, екзархът обосновава конкретните си предложения за възможния изход от създаденото положение. Но преди да пристъпи към заключителната част от изложението си, той анализира неблагоприятните политически промени, настъпили в резултат от решенията на Берлинския конгрес. Йосиф I споделя с княз Дондуков основателното си безпокойство, че освен в Княжество България и Източна Румелия, “дето нашата народност е уздравена”, във всички други области българите са застрашени от асимилаторските домогвания на чуждите власти. Екзархът подчертава съществуващата опасност от разрастване на униятското движение в Македония и Южна Тракия. Той се опасява, че именно защото са мнозинство в посочените области, “тия български населения, по важността на местата, които държат, ще ся имат на око и ще станат неминуемо предмет за постоянни интриги от страна на гърците и на иноверните пропаганди, за да ся откъснат завсегда от тялото на българския въпрос” [НБКМ–БИА, ф. 111, оп. 1, а.е. 369, л. 46–53].

Накрая Йосиф I посочва единствено възможния начин за справедливо и трайно разрешаване на българо-гръцкия спор. Според него “за интереса на народа и на православието” се налага “да се запазят правата на Българската екзархия над всички епархии, които са били в състава] според султанския ферман” от 1870 г. Освен това, трябва да се улесни изпращането на единородни архиереи в останалите епархии, които чрез “българско вишегласие” категорично и нееднократно са изявили желанието си да преминат под духовното управление на Екзархията. Едва след това би могло да се мисли за “примирение с Цариградската църква” [НБКМ–БИА, ф. 111, оп. 1, а.е. 369, л. 46–53].

Позицията на екзарха е исторически обоснована. Тя отразява адекватно преобладаващото обществено мнение по разглеждания въпрос. Но българо-гръцкият църковен спор винаги е бил средоточие на различни политически и държавни интереси. А през есента на 1878 г. дори официалната руска позиция не е в полза на българите. Тя недвусмислено е заявена в инструкциите до императорския комисар, който е бил длъжен да се съобразява с нея. Според руския заместник-министър Н. К. Гирс чл. 62 от Берлинския договор не се отнася за Българската екзархия заради непризнатата ѝ канонична самостоятелност и обявената схизма [Освобождение Болгарии, документи, III, с. 291–292]. А и Йосиф I, и М. Дринов обосновават предложенията си за разрешаване

на църковно-националния въпрос с този текст от договора, при това в разговорите им с различни официални руски представители неговата приложимост не е поставяна под съмнение [**Български екзарх Йосиф I, Дневник...**, с. 76].

3. На 6.08.1878 г. проф. М. Дринов, управляващ Отдела за народното просвещение и духовните дела към Съвета на императорския руски комисар, също изпраща записка до княз А. Дондуков, озаглавена „Българският черковен въпрос и Берлинския договор” [**НБКМ–БИА**, ф. 111, оп. 1, а.е. 22, л. 124–136]. Той декларира, че изложението му до княз Дондуков изразява общото мнение и е съгласувано „с главните лица на българското духовенство и компетентни по този предмет личности”. М. Дринов обръща особено внимание на чл. 62 от Берлинския договор, на който той възлага основно надеждите си като правно основание за запазване на българското национално единство чрез Екзархията. Той се опитва да убеди княза, че ако българското население в неосвободените земи (Македония и Южна Тракия) остане без единородни духовни пастири, е много вероятно то да бъде увлечено от католическата пропаганда и да се отдели от източноправославната общност. И все пак Дринов разделя екзархийския диоцез, оставащ в Османската империя, на две групи. Първата обозначава като „епархии, включени в състава на Екзархията на базата на султанския ферман от 1870 г.” За необходимостта час по-скоро те да възстановят нормалното си управление начело с български архиереи, той настоява категорично пред руския комисар. Към тази група епархии Дринов отнася и Дебърската, Полянинската и Струмишката, тъй като „подготвителните работи за тяхното присъединяване (към Екзархията) вече са били извършени от турското правителство и остават само някои довършителни дейности”. Присъединяването на тези епархии към Българската екзархия, пише Дринов на Дондуков, „за нашето правителство са нравствен и политически дълг”. Втората група включва девет екзархийски епархии от диоцеза, оставащ в Османската империя. Първата подгрупа от тях се състои от Мелнишка, Мъгленска, Воденска и Битолска епархии, „в които няма нито едно гръцко селище”, а преобладаващото българско население там законно (на основата на фермана от 1870 г.) желае да се присъедини към Българската църква. По-големи трудности ще срещне евентуалното присъединяване към Екзархията на останалите пет епархии, в които има и гръцко население: Серска, Костурска, Драмска, Солунска и Одринска (която според Дринов непременно трябва да се включи в екзархийския диоцез заради значителното количество българско население в Одринския санджак). Това е и основната причина за групирането им от автора на записката според сложността на евентуалното им присъединяване към БПЦ. В заключение проф. Дринов още веднъж подчертава пред Дондуков политическата страна на въпроса: „оставяйки българското население от тези земи без духовна православна опора и връзка с техните сънародници, ние със сигурност ги оставяме на гръцките козни”, и което е по-опасно, на разширяващото се след анексията на Босна австрийско влияние и стремеж към Егейско море [**НБКМ–БИА**, ф. 111, оп. 1, а.е. 22, л. 124–136].

4. Третият подобен документ според някои от досегашните изследвания е записката на Антим I до княз Дондуков от 15.09.1878 г.⁵ Новооткрити архивни материали дават основание да се приеме, че автор на проекта на това изложение е не бившият екзарх, а Браницкият епископ. В архива на Климент е запазен оригиналният ръкописен първообраз на записката, съставен от него и изпратен на Видинския митрополит Антим [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 12–15]. В писмо до Браницкия епископ от 2.11.1878 г. бившият екзарх го уведомява, че е получил прощението с подписа му и е връчил препис от него на Дондуков. Той му благодари за положените усилия при съставянето на записката и го уверява, че вижда в негово лице „една от най-ревностните души, които са готови да принесат себе си жертва за интересите на черквата и които след време ще бъдат едни от скъпоценните ѝ накити” [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 288, л. 1–2]. Това писмо потвърждава тезата, че третата записка е съставена от Климент [Петков, П. С. 2012, с. 177–182].

Още в началото на изложението, съставено от епископ Климент и представено от Антим I на княз Дондуков, двамата архиереи декларираат убеждението си за високоотговорната обществена мисия на духовенството. Те изхождат от принципното положение, че „подобрението на нравствено-религиозния живот на народа ни съставлява една от главните и крепките основи за неговото преуспяване във всяко друго отношение”, а до 1878 г. именно „Екзархията стана център на нравственорелигиозното единство на всички българи” [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 12]. По-нататък се изясняват причините за тежкото състояние, в което е изпаднала БПЦ: 1. Дългогодишната борба срещу друга църковна институция, която заедно с целенасочената прозелитистична политика на западните държави (проникването на католицизма и протестантизма на много места в България) е „отслабила религиозната чистота на българския народ”; 2. Изключително неблагоприятните промени, наложени от Берлинския договор, са откъснали от Отечеството, а следователно и от диоцеза на Екзархията, няколко български епархии. Климент и Антим изтъкват тревогата си, че след започването на войната е нарушен каноничният (залегнал и в Екзархийския устав от 1871 г.) принцип за колективно управление на БПЦ. Според тях Екзархията „е без надлежно началство”. Тя се управлява почти еднолично от Йосиф I („поставен повече под влиянието на бившето турско правителство и някак не според Екзархийския устав”⁶), а не от Св. Синод, на който екзархът

---

⁵ Въргов, Х. 1921, с. 18–21. Авторът публикува част от записката, която според него е дело на Антим I и е изпратена на Дондуков на 15.09.1878 г. През 1973 г. Д. Леков публикува също част от документа като писмо на Климент Браницки до княз Дондуков, без да посочва предназначението на това изложение [Литературен архив, Т. V, с. 184–186].

⁶ В този случай Климент и Антим имат предвид факта, че Ловчанският митрополит Йосиф е избран през 1877 г. за екзарх в нарушение на чл. 15, 17, 18 от Екзархийския устав от 1871 г.: не е управлявал епархия “поне пет години”, няма богословско образование (т. 4 и 6 от чл. 15); не е спазена процедурата за избор по чл. 17 и чл. 18 [Устав..., с. 4–5; Петков, П. С. 2002, с. 44].

е само председател [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 13]. Оттук според духовниците произтичат повечето трудности в управлението на църквата: архиереите не знаят как да възприемат разпорежданията на Йосиф I, не са наясно в сила ли е все още уставът от 1871 г.

Друг важен въпрос, който според Климент и Антим трябва да бъде обсъден и по възможност решен, е този за ненормалното междуцърковно положение на Българската екзархия, създадено заради обявената през 1872 г. схизма. Тя пречи на необходимото единение на БПЦ с другите православни църкви и затруднява духовното общение с българите, преминаващи в съседни православни държави [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 14].

С особено внимание в записката се разглежда проблемът за църковно-националното единство на всички българи, което до 1878 г. е гарантирала именно Екзархията. Двамата архиереи изразяват основателното си опасение, че политическото разпокъсване на българската нация, наложено от Берлинския договор, ще засегне и църковната ѝ цялост. От една страна, ще бъдат откъснати от екзархийския диоцез епархиите, преминаващи към Румъния и Сърбия, а от друга – българите, оставащи в Османската империя, могат да потърсят отчаян изход от тежкото си положение, като „прегърнат уния с което и да е от другите неправославни вероизповедания” [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 14]. Всичко това налага „да се обърне внимание на устрояването на църквата ни, така щото да се даде на нея възможност да действа и тя за нравственорелигиозното улучшение на нашия народ и за неговото духовно единение”, за да не стои Екзархията „бездейтелна в едно таквози критическо за църквата ни и за духовното ни единство време”. Накрая Климент и Антим формулират основното си искане към императорския руски комисар: да позволи свикването на едно събрание от духовни и светски лица, които да обсъдят и предложат мерки за подобряване положението на БПЦ – нормализиране на нейното вътрешно управление и разрешаване на най-острите ѝ проблеми: издръжката на свещениците, възстановяването на християнските храмове, подобряване образованието на клира [НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 45, л. 15].

Анализираният исторически документ е показателен не само за обществено-политическите възгледи на Климент Браницки. Сравнението на проекта с окончателния вариант на записката, връчена от Антим I на княз Дондуков през октомври 1878 г., показва, че бившият екзарх напълно се е доверил на младия епископ. Двата текста са почти напълно идентични⁷. Следователно Климент още тогава се е ползвал с доверието на най-влиятелните княжески

---

⁷ Единственото различие между тях е добавеният от Антим I последен абзац в записката, връчена на Дондуков, в който той го уверява, че гледа с прискърбие „как моите трудове, които аз употребявах за народната наша църква и въобще всичко, изработено от мене по духовното управление, се оставят настрана” [Въргов, X. 1921, с. 21].

архиереи, тъй като по всичко личи, че изложението до Дондуков, съставено от него, е съгласувано освен с Антим I и с митрополит Симеон⁸.

5. Аргументираните изложения на проблемите, стоящи пред БПЦ, в записките, съставени от М. Дринов, Йосиф I, Климент и Антим, повлияват силно върху позицията на руския императорски комисар по българския църковен въпрос. В нито един от тези документи не се настоява за оставане на северно-добруджанската част от Доростоло-Червенската и Варненско-Преславската епархия в диоцеза на Екзархията, нито за запазване екзархийското управление в земите, предадени на сърбите. На основата на тези изложения, превръщащи българския въпрос в македоно-тракийски, княз Дондуков изготвя своите доклади до руското външно министерство. В тях той настоява за решаване на църковните въпроси в земите, останали под османска власт, по начин, който му предлагат в записките си М. Дринов и екзарх Йосиф. По въпроса за църковното положение на българските земи, преминали към съседни православни държави, императорският комисар не предлага нищо конкретно, но коректно констатира фактите в докладите си до руското външно министерство: „Румъните, заемайки Добруджа, влизаща в състава на Русенска и Варненска епархии, побързаха да скъсат изконната духовна връзка на Добруджа с българските митрополити; те забраниха на българските свещеници да споменават при богослужението българските архиереи и им заповядаха вместо тях да споменават някой си румънски архиерей, когото те възнамеряват да провъзгласят за пастироначалник на цяла Добруджа”. Подобно е отношението и към църковното положение на българите, преминали под сръбско управление. За тях княз Дондуков пише в доклада си: „Сърбите изгониха от Пирот българския архиерей и побързаха да подчинят тази изконна българска епархия на Белградския митрополит. На него те побързаха да подчинят и преминалия към тях Врански окръг, влизащ в състава на българската Скопска епархия. Освен това, сръбският митрополит подчини на себе си и заеманите още от сърбите, но оставащи в Българското княжество според Берлинския трактат окръзи Трънски и Брезнишки, от които последният принадлежи на Софийска митрополия”. Изводът на императорския комисар е, че „вследствие на всичко гореказано, пределите на Екзархията значително се ограничиха” [ЦДА, ф. 166 к, оп. 1, а. е. 58, л. 15–16].

Веднага след като се запознава с последния документ – записката на Климент и Антим – княз Дондуков се разпорежда по време на Учредителното

---

⁸ През 1950 г. митрополит Кирил Пловдивски изказва мнение, че записката е съставена от Симеон Варненско-Преславски, но не прилага никакви аргументи и доказателства за това. Бъдещият български патриарх Кирил с основание заключава, че записката “изразявала схващането на групата владици от княжеството”, която, освен че се стреми да съхрани духовното единство на българите, държи за осъществяването му в границите на православните канони, за разлика от другата група архиереи – “пловдивската”, начело с екзарха, която с оглед национално-политически цели се отнасяла “гъвкаво”, т.е. не винаги се съобразявала с църковно-каноническите разпоредби [Пловдивски, Кирил, 1950, с. 402].

събрание в Търново да се свика съвещание от „бележити хора”, което да обсъди въпроса за устройството и управлението на църквата [МВРИ, **кореспонденция...**, с. 56–59]. Но той е длъжен да се съобразява и с инструкциите на Петербург по продължаващия българо-гръцки спор и бъдещата съдба на Екзархията. А през лятото и есента на 1878 г. те не са в полза на българите. Официалната руска позиция е недвусмислено заявена в писмата на пом.-министър Н. К. Гирс до Дондуков. Той уведомява императорския комисар, че чл. 62 от Берлинския договор, предоставящ религиозна автономия на поданиците на султана, не се отнася за Българската екзархия заради непризнатата ѝ канонична самостоятелност и обявената схизма [**Освобождение Болгарии, документи, III**, с. 291–292]. А Йосиф I, М. Дринов, Климент и Антим обосновават предложенията си за запазване църковно-националното единство на българския народ в границите на Екзархията именно с този текст от договора. Правителството в Петербург наистина е обезпокоено от възможното активизиране на чуждите религиозни пропаганди в Македония и Южна Тракия. Но то е склонно да им се противопостави не чрез укрепване на българския елемент в тези области (т.е. покровителствайки Екзархията и пълното приложение на фермана от 1870 г.), а като подтиква българите към компромис с Цариградската патриаршия и приемане на нейните условия – преминаване на македонските и тракийските епархии към диоцеза на Вселенската църква и преместване на екзархийското седалище в столицата на Княжество България срещу вдигане на схизмата, признаване каноничната самостоятелност на Българската православна църква и възстановяване на източноправославното единство⁹. Вероятно проф. М. Дринов така и не научава за официалната, но и конфиденциално изразявана руска позиция по отношение невъзможността правата, предвидени в чл. 62 от Берлинския договор, да се отнасят и за Екзархията. Дори след 25 години, през 1904 г., когато сп. „Гражданин” организира анкета с живите депутати от Учредителното събрание, той споделя, че и при изготвянето на записката до княз Дондуков, и при редактирането на чл. 38 от руския проект за основен закон се е ръководил и основавал именно на правата, предвидени в чл. 62. Такова е било мнението и на тези български архиереи и дейци на църковно-националното движение от „пловдивската група” (екзарх Йосиф, д-р Ст. Чомаков и др.), с които той споделя основните си идеи [**Стателова, Е., Маркова, З.** 1979, с. 19].

Независимо от получените инструкции да не поощрява стремежите на българите към църковна самостоятелност „без съглашение с Патриаршията”, впечатлен от убедителните изложения на българските архиереи до него, княз Дондуков отстоява своето гледище по църковния въпрос. В доклада си до руския външен министър от края на декември 1878 г. той пише: „Аз считам за свой дълг да посоча, че препоръчания в тези наставления (на министерството – б.а. П.П.) начин на действие от наша страна не ще доведе до очакваните

---

⁹ За действителното съдържание на руската политика за поддържане “единството на православието” и за користното отношение на руската дипломация към схизмата и българо-гръцкия църковно-национален спор до 1878 г. [срв.: **Тодев, И.** 1991, с. 77–90].

последствия, защото, като изучих обстойно новата фаза на църковната разпра между гърци и българи, аз стигнах до дълбокото убеждение, че тази разпра никога не ще бъде изгладена по мирен начин и че по-нататъшното от наша страна отстранение от нея може да доведе до отпадане от православието на цялото българско население в Македония” [ЦДА, ф. 166 к, оп. 1, а.е. 58, л. 18].

През целия период на временната руска окупация в България княз А. Дондуков се отнася с разбиране и съчувствие към проблемите на Българската православна църква. Той подпомага възстановяването на християнските храмове и училища във всички български области, но най-вече в онези краища, които според Берлинския договор остават извън пределите на политически автономното княжество. Императорският комисар позволява свикването на архиерейско съвещание в Търново в началото на 1879 г., но отказва да одобри и приложи изработените от висшето духовенство „Временни правила за епархиалното управление на Княжеството“. Според него промените в устройството и организацията на Екзархията трябва да се обсъдят и приемат от общ църковно-народен събор [МВРИ, **кореспонденция...**, с. 56–59].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори и архивни източници

Архив на Църковно-историческия и архивен институт. София. [Arhiv na Tsarkovno-istoricheskiya i arhiven institut. Sofia.]

Български екзарх Йосиф I. Дневник. София, 1992. [Balgarski ekzarh Yosif I. Dnevnik. Sofia, 1992.]

Варненски и Преславски митрополит Симеон. Съчинения. Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869 – 1900). София, 2011. [Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. Sachinenia. T. 1. Tsarkva i istoria. Statii. Spomeni. Pisma (1869 – 1900). Sofia, 2011.]
ДА–Русе, ф. 43 к.

Извори за историята на Добруджа 1878 – 1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. София, 1992. [Izvori za istoriyata na Dobrudzha 1878 – 1919. T. 1. Sast.: Zh. Popov, K. Penchikov, P. Todorov. Sofia, 1992.]

Кореспонденция по Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1880. [Korespondentsia po Ministerstvoto na vanshnite raboti i izpovedaniyata. Sofia, 1880.]

Литературен архив Т. V. Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. Ръкописи, материали и документи. Подбрал и подготвил Д. Леков. София, 1973. [Literaturen arhiv T. V. Iz arhiva na Vasil Drumev Kliment Tarnovski. Rakopisi, materialii i dokumenti. Podbral i podgotvil D. Lekov. Sofia, 1973.]

НА БАН, ф. 54 к, 59 к, 144 к.

НБКМ – БИА, ф. 111, 146, 400.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов. Т. III, Москва, 1967. [Osvobozhdenie Bolgarii ot tureckogo iga. Sb. dokumentov. T. III, Moskva, 1967.]

П. Ст. Петков. Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново, 2002. [P. St. Petkov. Dokumenti za Novata istoria na Bulgaria XIX – nachaloto na XX vek. V. Tarnovo, 2002.]

Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. Съст.: Е. Стателова, З. Маркова, София, 1979. [Spomeni za Uchreditelnoto sabranie ot 1879 g. Sast.: E. Statelova, Z. Markova, Sofia, 1979.]

Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград, 1874. [Ustav za upravlението na Balgarskata ekzarhia. Tsarigrad, 1874.]

Църковен архив, Кн. 1, 2. София, 1925. [Tzarkoven archiv, Kn. 1, 2. Sofia, 1925.]

ЦДА, ф. 166 к, 405.

Публикации

Билчев, Т., Д. Костадинова, 2006 – Т. Билчев, Д. Костадинова. Митрополит Григорий Доростолски и Червенски. Живот и дейност (1828–1898). Фабер, 2006. [T. Bilchev, D. Kostadinova. Mitropolit Grigoriy Dorostolski i Chervenski. Zhivot i deynost (1828–1898). Faber, 2006.]

Бурмов, Т. Ст. 1902 – Т. Ст. Бурмов. Българо-гръцката църковна разпря. София, 1902. [T. St. Burmov. Balgaro-gratskata tsarkovna razprya. Sofia, 1902.]

Варненски и Преславски митрополит Симеон, 2011 – Варненски и Преславски митрополит Симеон. Съчинения. Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869–1900). София, 2011. [Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. Sachinenia. T. 1. Tsarkva i istoria. Statii. Spomeni. Pisma (1869-1900). Sofia, 2011.]

Въргов, Х. 1921 – Хр. Въргов. Конституцията на Българската православна църква. История и развой на Екзархийския устав 1871–1921. София, 1921. [Hr. Vargov. Konstitutsiyata na Balgarskata pravoslavna tsarkva. Istoria i razvoy na Ekzarhiyskia ustav 1871–1921. Sofia, 1921.]

Генов, Г. П. 1940 – Г. П. Генов. Международни актове и договори, засягащи България. – ГСУ, Юрид. фак., Т. 34, Кн. 1, 1940. [G. P. Genov. Mezhdunarodni aktove i dogovori, zasyagashti Bulgaria. – GSU, Yurid. fak., T. 34, Kn. 1, 1940.]

Пловдивски, Кирил, 1950 – Кирил Пловдивски. Панарет, митрополит Пловдивски (1805–1883). София, 1950. [Kiril Plovdivski. Panaret, mitropolit Plovdivski (1805–1883). Sofia, 1950.]

Кръстевич, Г. 1869 а – Г. Кръстевич. Исторически изследвания за Охридската и Ипекската архиепископии. Цариград, 1869. [G. Krastevich. Istoricheski izsledvania za Ohridskata i Ipekskata arhiepiskopii. Tsarigrad, 1869.]

Кръстевич, Г. 1869 б – Г. Кръстевич. Опровержение на възражението на Великата църква против издадените от правителството проекти за решението на българския въпрос. [Цариград], 1869. [G. Krastevich. Oproverzhenie na vazrazhenieto na Velikata tsarkva protiv izdadenite ot pravitelstvoto proekti za reshenieto na balgarskia vapros. [Tsarigrad], 1869.]

Кръстевич, Г. 1871 – [Г. Кръстевич.] Възражение на патриаршеският епистолярен мемоар или оправдание на българите пред единоверните тям християни. [Цариград], 1871. [G. Krastevich. Vazrazhenie na patriarsheskiy epistolaren memoar ili opravdanie na bulgarite pred edinovernite tyam hristiyani. [Tsarigrad], 1871.]

Маркова, З. 1976 – З. Маркова. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, 1976. [Z. Markova. Balgarskoto tsarkovno-natsionalno dvizhenie do Krimskata voyna. Sofia, 1976.]

Маркова, З. 1985 – З. Маркова. Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. – В: Известия на Църковноисторическия и архивен институт. Т. III, София, 1985. [Z. Markova. Diotsez i upravlenie na Dorostolo-Chervenskata

eparhia prez 70-te godini na XIX vek. – Izvestia na Tsarkovnoistoricheskia i arhiven institut. T. III, Sofia, 1985.]

Маркова, З. 1989 – З. Маркова. Българската екзархия 1870–1879. София, 1989. [Z. Markova. Balgarskata ekzarhia 1870–1879. Sofia, 1989.]

Ников, П. 1971 – П. Ников. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1971. [P. Nikov. Vazrazhdane na balgarskia narod. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia. Sofia, 1971.]

Петков, П. С. 1993 а – П. Ст. Петков. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 г. върху историята на българския църковен въпрос. – В: Истор. преглед, 1993, кн. 3, 121–131. [P. St. Petkov. Zapiska na ekzarh Yosif I ot 1878 g. varhu istoriyata na balgarskia tsarkoven vapros. – Istor. pregled, 1993, kn. 3, 121–131.]

Петков, П. С. 1993 б – П. Ст. Петков. Православните български архиепери в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, кн. 10. [P. St. Petkov. Pravoslavnite balgarski arhieriei v Uchreditelnoto i Parvoto Veliko narodno sabranie 1879 g. – Duhovna kultura, 1993, kn. 10.]

Петков, П. С. 2002 – П. Ст. Петков. Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново, 2002. [P. St. Petkov. Dokumenti za Novata istoria na Bulgaria XIX – nachaloto na XX vek. V. Tarnovo, 2002.]

Петков, П. С. 2005 – П. Ст. Петков. Историята като полифония. В. Търново, 2005. [P. St. Petkov. Istorijata kato polifonija. V. Tarnovo, 2005.]

Петков, П. С. 2011 – П. Ст. Петков. Архиепери от Княжество България и Екзарх Йосиф I – към типологизиране на отношенията (1878–1912 г.). – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. (Доклади от Международна научна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени...”, 29–31 октомври 2009). В. Търново, 2011. [P. St. Petkov. Arhierieite ot Knyazhestvo Bulgaria i Ekzarh Yosif I – kam tipologizirane na otnosheniyata (1878–1912 g.). – V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie. T. IV. (Dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsia v pamet na prof. din Yordan Andreev „Bulgaria, zemya na blazheni...”, 29–31 oktomvri 2009). V. Tarnovo, 2011.]

Петков, П. С. 2012 а – Ст. П. Петков. Екзарх Антим I и епископ Климент Браницки за актуалните проблеми на Българската православна църква след Берлинския конгрес 1878 г. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. V. Научна конференция 27 октомври, 2010 г. В. Търново. 2012. [St. P. Petkov. Ekzarh Antim I i episkop Kliment Branitski za aktualnite problemi na Balgarskata pravoslavna tsarkva sled Berlinskia kongres 1878 g. – V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie. T. V. Nauchna konferentsia 27 oktomvri, 2010 g. V. Tarnovo. 2012].

Петков, П. С. 2012 б – П. Ст. Петков. Екзархията като българска протодържава до 1878 г. – В кн.: Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. В. Търново, 2012. [P. St. Petkov. Ekzarhiyata kato balgarska protodarzhava do 1878 g. – V кн.: Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavnata vlast v Knyazhestvo/Tsarstvo Bulgaria 1878–1912 g. V. Tarnovo, 2012.]

Попов, Ж. 1991 – Ж. Попов. Българите в Северна Добруджа 1878–1913. София, 1991. [Zh. Popov. Balgarite v Severna Dobrudzha 1878–1913. Sofia, 1991.]

Снегаров, И. 1929 – Ив. Снегаров. Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. – Църковен архив, кн. III – V. София, 1929. [Iv. Snegarov. Otnosheniyata mezhdu Balgarskata tsarkva i drugite pravoslavni tsarkvi sled provozglaslyavaneto na shizmata. – Tsarkoven arhiv, kn. III – V. Sofia, 1929.]

Стателова, Е. Маркова, З. 1979 – Е. Стателова, З. Маркова. Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. София, 1979. [E. Statelova, Z. Markova. Spomeni za Uchreditelnoto sabranie ot 1879 g. Sofia, 1979.]

Тодев, И. 1991 – И. Тодев. Граф Игнациев и принципът за единство на православието. – Истор. преглед, 1991, кн. 7, 77–90. [I. Todev. Graf Ignatiev i printzipat za edinstvo na pravoslaviето. – Istor. pregled, 1991, kn. 7, 77–90.]

Тодоров, П. 1999 – П. Тодоров. Положение и борби на българите в Северна Добруджа. – В: История на България. Т. 8. София, БАН, 1999. [P. Todorov. Polozhenie i borbi na balgarite v Severna Dobrudzha. – V: Istoria na Bulgaria. T. 8. Sofia, BAN, 1999.]

Тонев, В. 1973 – В. Тонев. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973. [V. Tonev. Dobrudzha prez Vazrazhdaneto. Varna, 1973.]

Съкращения

АЦИИИ – Архив на Църковно-историческия и архивен институт. София. [Arhiv na Tsarkovno-istoricheskiiya i arhiven institut. Sofiya.]

Български екзарх Йосиф I, Дневник... – Български екзарх Йосиф I. Дневник. София, 1992. [Balgarski ekzarh Yosif I. Dnevnik. Sofia, 1992.]

ДА–Русе – Държавен архив – гр. Русе [Darzhaven arhiv – gr. Ruse]

История на Добруджа, извори, т. 1 – Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. София, 1992. [Izvori za istoriyata na Dobrudzha 1878–1919. T. 1. Sast.: Zh. Popov, K. Penchikov, P. Todorov. Sofia, 1992.]

Литературен архив, Т. V – Литературен архив Т. V. Из архива на Васил Друмев, Климент Търновски. Ръкописи, материали и документи. Подбрал и подготвил Д. Леков. София, 1973. [Literaturen arhiv T. V. Iz arhiva na Vasil Drumev, Kliment Tarnovski. Rakopisi, materialii i dokumenti. Podbral i podgotvil D. Lekov. Sofia, 1973.]

МВРИ, кореспонденция... – Кореспонденция по Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1880. [Korespondentsia po Ministerstvoto na vanshnite raboti i izpovedaniyata. Sofia, 1880.]

НА БАН – Научен архив на Българската академия на науките [Nauchen arhiv na Balgarskata akademiya na naukite]

НБКМ–БИА – Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив [Narodna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy” – Balgarski istoricheski arhiv]

Освобождение Болгарии, документи, III – Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов. Т. III. Москва, 1967. [Osvobozhdenie Bolgarii ot tureckogo iga. Sb. dokumentov. T. III. Moskva, 1967.]

Устав... – Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград, 1874. [Ustav za upravlenieto na Balgarskata ekzarhia. Tsarigrad, 1874.]

ЦА–1,2 – Църковен архив, Кн. 1, 2. София, 1925. [Tzarkoven arhiv, Kn. 1, 2. Sofia, 1925.]

ЦДА – Централен държавен архив [Tzentralen darzhaven arhiv]